

Зборник

МССЈ

**БЕОГРАД
НОВИ САД
ПРИШТИНА
ТРИШЊ
11—16. IX 1984.**

**НАУЧНИ
САСТАНАК
СЛАВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ**

РЕФЕРАТИ И САОПШТЕЊА

14 /1

БЕОГРАД 1985.

Др МИТАР ПЕШИКАН (Београд)

О ОРТОГРАФСКИМ ВИДОВИМА СРПСКЕ РЕДАКЦИЈЕ

Појам српске редакције или рецензије не поклапа се с појмом ортографије или ортографске школе. Шири је од њега зато што су се у општим оквирима редакције смењивали ортографски системи, а опет ужи је од њега јер се одређена ортографија не ограничава на редакцијске текстове, него се, у нешто модификованом виду, примењује и на други вид средњовековне диглосије, на српски народни језик (тј. онај вид српскохрватског језика који се говорио на историјском простору Срба и српске државе, чија је заједничка одлика штокавизам). Сем тога, наше ортографске школе имају преседане и аналогije и ван редакције: у класичним старословенским споменицима и у другим редакцијама.

По речима П. Ђорђића, „формирање српске рецензије завршено је у току XII в.; после тога сређивао се само правопис”¹. У овом смислу под редакцијом (рецензијом) треба разумети оно основно прилагођавање старословенског језика до вида у коме ће се неговати у српској средини, посебно у српској цркви, као варијанта заједничког словенског (иако не свесловенског) књижевног језика, што је значило неутрализацију јусова и међусобну неутрализацију јерова², али — после стабилизације редакцијске норме — и начелно поштовање осталих елемената старословенског система. Ово не значи да се утицај базе на лик редакције ограничио на ове две измене, али значи да су само оне добиле ранг темељних системских обележја редакције.

Можемо узети да су се до краја XIII века не само смениле старија и млађа ортографија, него и да у оквиру млађе имамо два ступња, те можемо разликовати укупно три фазе ортографије, обележене пре свега начином представљања *j* и палатала: прва — глагољско-ћирилска, без прејотованих слова, друга — прелазна ћирилска, са половишно примењеном прејотацијом (за означавање *j*, али не и других палаталних сугласника), и трећа — позноћирилска са комплетираном применом прејотације (в. схему):

¹ Enciklopedija Jugoslavije (I изд.), под *Jezik srpskohrvatski*.

² Неутрализација не мора значити одстрањивање јусова из писма и свођење два јера на *ь*. Неки споменици третирају јусове као позиционе варијанте вокалских слова, употребљавајући их уместо прејотованих вокала, али то не значи да не поштују основне погодбе српске редакције, јер је за њу битно да не употребава јусове у значењу структуралних јединица речи (као што у том смислу не диференцира јерове).

Прва је глагољско-ћирилска не само по карактеру правописа, него-вој применљивости на оба словенска писма, него и по томе што је битним обележјима редакције засведочују два сачувана глагољска одломка апостолара, оба намењена за православни обред; одломци су познати под именом Михановићев и Гршковичев, а објавио их је и приказао В. Јагић³.

1.	ЅВЛЪТИ ла	А ЕМЛѢТЕ	ГО Ж ЛЮТОУЮ ЛОУ
2.	А. ЛЪ ЅВЛАТИ ЛА	Б. ЅВЛАТИ	ЛГО ЛОУТОУЮ
		ЕМЛѢТЕ	
		ЕМЛѢТЕ	ЛЮТОУЮ

ФАЗЕ СТАРОСРПСКЕ ОРТОГРАФИЈЕ

1. глагољско-ћирилска, до поч. XIII в.; 2. А. прелазна ћирилска, до пол. XIII в.; 2. Б. позноћирилска, од друге пол. XIII в.

Њихове су битне црте:

један јер, у Мих. њ, у Гршк. љ (и један писар Вуканова јеванђеља пише понегде љ, као чисто графичку варијанту, без икакве опозиције према њ, а понекад није јасно који је знак написао);

одсуство јусова, у Мих. потпуно, а у Гршк. само четири примера јуса у позицији је, ју⁴, слично као у Мир. јеванђељу и код поменутог писара Вук.;

замена *јери* са и, у Мих. потпуна, а у Гршк. иза велара (слично као и у Мир. и неким другим старим текстовима);

дисјотација у писању секвенци с палаталом (необележавање палаталности): вола, исьпльнѡнте, исьпльнѡцюмоу, поустиноу Мих., прил'кплати, 'нна × 2, вѣзбранѡтѣ, землоу × 2, вѣ ноуже Гршк. (појава честа у првим двама фазама српске редакције);

лик есѣмѣ и мешање вѣ- и оу- у Гршк.

Вредна је пажње и употреба ћирилског и у Мих., као и употреба ћирилице (сагласне с конзервативним правописом редакције) у упутствима за читање текста Гршк⁵.

³ Rad JAZU, I, 1868, стр. 1—35; Starine JAZU, XXVI, стр. 33—61.

⁴ Примери су: Хоульнѣиѡ, Халѣдѣскиѡ, обецавати ѡ, вѣ извалаѡ ѡ.

⁵ У маргиналијама се употребљава само њ, а остале гласовне и правописне особине виде се из ових примера: ꙗ пе[тъ]кѣ, вѣ ѡтоу'никѣ; пиинѣ; слиша(вѣ)ше, ни стоупи; носѣ; ананиѣ; етерѣ, емоу; прѣстоупиѡна.

Маркантан, иако необавезан знак старије школе српске редакције јесте слово ђерв. Овде треба кориговати став који је, позивајући се на некадашњу идеју М. Павловића, изнела Олга Недељковић на научном скупу посвећеном Светом Сави: „Ђерв је неоспорно штокавска иновација створена још на глагољском подручју на основу глагољске лигатуре за грч. ΓΓ или ΓΓ”⁶. Да ђерв не може бити накнадно глагољско слово него већ Константиново, доказује не само његова широка засведоченост у глагољским споменицима, него, још поузданије, његово сигурно место у азбучном низу и бројна вредност (30), добро потврђена у јеванђељима захваљујући Јудиним сребрњацима.

Само се за ћирилско ђерв може рећи да је иновација, и то управо штокавска, јер је штокавском систему потребније слово *ђ* него другим словенским гранама. Занимљиво је да је писар-коректор Вуканова јеванђеља унео у текст ђерв углавном за штокавско а не старословенско *ђ* (неколико примера имперфекта типа *хођаше*). Овакав утицај базе на редакцију био је могућан у првом периоду, док ће касније знатно строжа норма довести до потискивања ђерва, не само у редакцијским текстовима (где му и није било места због чувања групе *жд* и изворног писања грцизама), него — под утицајем редакцијске норме — и у текстовима на народном језику, иако се у световној пракси можда одржавао и дуже. Занимљиво је да једини пример ђерва у Хиландарској повељи стоји у имену које је у народу било прерађено у односу на старословенски и грчки преседан (*Ђур’ђ*), што можда сведочи да је писар имао навику да обичне, световне текстове пише употребљавајући ово слово. Одржавши се у Босни и још понегде, слово ђерв се поново враћало у друге штокавске крајеве, дочекавши и доба Вукове реформе.

Однос трију фаза је начелно хронолошки, али са доста преплитања и укрштања. Обично су се новије фазе нешто успореније или са мањом доследношћу примењивале у реду *е* него у реду *а*⁷, а ред *у* је само делимично пратио те смене. У реду *у*, наиме, најстарији је образац типа *лютоују* (односно са одговарајућим јусовима), који је сагласан са системом својственим трећој фази, и који је у овој фази послужио као прототип; он је, дакле, и полазни и завршни, а у међувремену имамо и појава дисјотације и „хиперјотације” (тип *лоутоују*, аналоган са *павлати*, *кѣмлетѣ*, или тип *лутюју*, резултат замене јусова). Осим тога, треба имати у виду и познато босанско, делимично и хумско задржавање конзервативне ортографије.

⁶ У раду *Свети Сава и рашка ѣравојсна школа*, САНУ, Научни скупови VII, Београд 1979, стр. 185.

⁷ У низу текстова из друге фазе, међу њима у две најстарије српске тетре (Рашко хиландарско и Мокропољско јеванђеље), запажа се да се прејотација много доследније примењује за *ја* него за *је*. Успоренија примена прејотације у реду *е* још јасније је дошла до изражаја при преласку са друге на трећу фазу, јер се у низу споменика примењује комбиновано решење, типа *павлати* — *кѣмлетѣ*; такви су нпр. Иловичка крмчија из 1266. г., апракоси Црколез 1 из средине и Хиландар 8 из треће четвртине XIII века, а такво стање је констатовано и у једној Владислављевој повељи преписаној у доба краља Уроша (Павле Ивић и Вера Јерковић: *Правојис срѣскохрвајских ћирилских ѣовеља и ѣисама XII и XIII века*, Нови Сад 1981, стр. 44—46). Изгледа да је ова међуфаза (која би се у некој рашчлањенијој анализи можда могла узети и као посебна фаза) била доста заступљена у доба краља Уроша, док ће у Милутиново доба преовладати потпуна примена прејотације.

Сва три система изван српске редакције имају врло ране преседане; већ крајем X века, у Мостичевом натпису, имамо фактички засведочен трећи, најмлађи систем (имениџе, чръгоубила)⁸.

Много је теже и спорније питање територијалног односа првих двеју фаза, док је у време треће фазе просторна поларизација јаснија. Осветливши веома добро низ проблема српске редакције⁹, Александар Белић је дошао и до једног спорног налаза: до идентификације старије ортографије као зетско-хумске, а млађе као рашке. То је широко прихваћен и примењен став, али се у новије време подвргава критичкој ревизији.

Тако се у монографији о правопису повеља и писама XII и XIII века Павла Ивића и Вере Јерковић¹⁰ констатује да се конзервативна школа „често назива погрешним именом зетско-хумска или зетско-босанска, иако нема доказа да је она икад имала упориште у Зети”. И даље: „Проблем назива те школе ни иначе није једноставан зато што има и рашких споменика тако писаних, посебно у најранијем периоду”.

У уводној студији уз издање Мирослављевог јеванђеља, које су припремили Гордана Јовановић и Никола Родић, оцењује се да се у нашим областима није могла одржати свест о изговорној разлици два јера. „Отуда је веома мало вероватна Белићева претпоставка да је избор танког јера био условљен отвореношћу изговора јаког полугласа у Зети. Вероватније је да су о томе одлучивали графички и технички разлози, а можда и случајност. Уосталом, у неким најстаријим споменицима не може се са сигурношћу рећи да ли је писар писао дебело или танко јер, зато што због украсне водоравне црте на горњој линији и танко јер постаје слично фигури дебелог јера”¹¹.

И сâм сам пре неколико година, расправљајући о писарима Вуканова јеванђеља, изразио сумњу у могућност размештања старих писара у троуглу Зета-Рашка-Хум¹².

Доиста, није одржив Белићев дијалектолошки аргумент о вези боје зетског полугласника и уопштавања танког јера. Ако Мирослављево јеванђеље што сведочи о дијалекатској основи, то је утицај на његове предлошке дијалекта са типом *слунце*, чији је стари ареал можда био нешто шири од данашњег призренско-јужноморавског, а могао се сузити гашењем српских говора у данашњој албанској језичкој зони; на пример, код самих Дечана имамо село *Слуџ*, вероватно од *сџлџ*, дакле рефлекс *-лу-* ако то није каква деформација под албанским утицајем.

Шта нам у погледу размештаја ортографија сведоче најстарији црквени текстови српске редакције, тј. Мирослављево и Вуканово јеванђеље?

⁸ Са првим системом сагласни су нпр. Самуилова плоча и Енински апостол, прелазни ћирилски систем имају Савина књига и Супрасаљски зборник, док Остромирово јеванђеље има потпуно развијен позноћирилски правопис.

⁹ У својој врло познатој расправи: *Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика*, Светосавски зборник I, Београд, 1936, 213—276.

¹⁰ Наведени рад, стр. 193.

¹¹ Цитат сам преписао из коректуре, добивене од аутора, јер је књига још у штампи.

¹² Јужнословенски филолог XXXV, Београд, 1979, стр. 147—159.

Поред једног од двојице Мирослављевих писара, између осморице писара и деветог коректора Вуканова јеванђеља старијим правописом пишу двојица, а можда и трећи, који је у свом сасвим кратком тексту оставио само наговештај у том правцу, а и коректор је оставио о себи индикативан знак: употребу *ђерва*¹³. Зна се да је други апракос писан у Расу, а први не знамо у којем месту, али свакако негде у Хуму, чим је писан за хумског кнеза; Хум је захватао простор од поречја Неретве и Стонског приморја до Полимља, а седиште епископије му је било најпре у Стону, а касније у Мирослављевој задужбини на Лиму¹⁴.

Дода ли се овоме да је старијим правописом писана и Немањина Хиландарска повеља, а мешовитим убрзо иза ње написана повеља жупана Стефана, све је то сувише несагласно да би се старији правопис ограничавао на Хум, поготово да би му се без доказа додавала Зета а одузимала Рашка, а исто тако да би се млађи правопис ограничавао на Рашку.

Ни географска и културолошка логика не даје једнозначан одговор. Јасно је да подстицаји за млађи систем долазе са истока, од којег није била далеко ни Рашка ни Зета, а у периодима државне обједињености с њима — ни Хум; до Босне, пак, ти су иновациони валови теже допирали. Међутим, конзервативни правопис није морао имати своја жаришта, он је спонтано настајао где год су ступала у напоредну употребу оба словенска писма; подстицаји за њега могли су на простор српске редакције долазити и са запада, и са истока (нарочито из правца Охрида, где се глагољица дуго држала), и из сопствене традиције¹⁵.

¹³ Нарочито архаичан правопис има четврти писар (D), који — као и Мир₁ — употребљава неутрализоване јусове у позицији *je, ju*, па чак чува и оба јера, али у потпуно неутрализованој употреби. Старијој фази припада и осми писар (H), иако код њега има примеса млађе ортографије. Други писар (B) у својих само осам редака има само примере *ѣко, моѣ, емле*, који су у складу са старијим системом. Врло доследно примењују систем наше друге фазе први, трећи и шести писар (A, C, F), док пети (E, по J. Врани „зетски писар“) има и неких старијих примеса, а пише врло често и уместо *ы* и *оу* уместо *въ*. У овоме J. Врана види зетске одлике, претпостављајући да су се те две промене пре извршиле у Зети него у Рашкој, што мислим да је без основа; пре бих у томе видео писарске навике стечене у писању световних текстова, где такво писање није кочила редакцијска норма. Главни писар (седми, Симеон) начелно има млађу ортографију, али нетипичну за српску редакцију, јер употребљава и јусове (у очуваном етимолошком значењу).

¹⁴ Сам положај Хума чини логичним уочене двојне утицаје на израду овог споменика: западне ликовне мотиве и источну текстолошку основу. Као језички споменик, главни текст Мирослављевог јеванђеља добро репрезентује архаичну и још нестабилизовану фазу српске редакције која је у основи целокупне потоње ортографске еволуције на читавом редакцијском простору. И у лексичком погледу овај кодекс заузима слично место. Однос према лексички других јеванђеља српске редакције моћи ће се јасно видети кад изађе из штампе поменуто издање Г. Јовановић и Н. Родића, које предочава лексичке паралеле, али се већ на основу досадашње литературе може рећи да Мирослављево јеванђеље, задржавајући начелно конзервативну лексику, у својим иновацијама има и доста таквих које ће се понављати у каснијим старосрпским јеванђељима.

¹⁵ Логично је, наиме, претпоставити да је на свему словенском простору јужно од Методијеве панонско-сремске архиепископије, од Хрватске до Бугарске, дошло до употребе глагољице, ако не за живота Методијева, а оно убрзо после његове смрти. А то значи да је на потоњем ћирилском делу овога простора постојао дужи или краћи период напоредности оба писма и њиховог смењивања, што је логично резултирало правописом старијег, глагољско-ћирилског типа.

У неким стручним и неким другим јавним текстовима покренуто је и питање односа ијекавског и екавског дијалекта према српској редакцији. Могло се чути и прочитати да је Мирослављево јеванђеље (главни текст) споменик „зетске ијекавске редакције”. На овај анахронизам не бисмо се морали ни освртати, али је Сергеј Иванов, у иначе врло садржајној и документованој расправи о српској редакцији¹⁶, изнео став да су елементи српске редакције који нису наслеђени из старословенског (како он каже: старобугарског) система преузети из српскохрватског штокавског екавског дијалекта.

По П. Ивићу¹⁷, прва поуздана сведочанства екавске замене јата потичу с краја XIII века, а ијекавске и икавске тек из XIV века. Нека допустимо да је замена јата почела и нешто раније у појединим крајевима, ипак остаје сигурно да у доба стварања српске редакције и настанка њених првих споменика њен простор карактерише очувано јат, неизједначено с другим гласовима или гласовним групама, И после, кад су се развиле три познате замене јата, треба рачунати не са три него са четири ареала, јер су и у наше доба на широком простору нађени говори са неизвршеном или недовршеном заменом јата, а не знамо колики је ареал тај тип имао у средњем веку.

И не само временски, него ни просторно се не може српска редакција везати за ареале одређене замене јата, јер је њен простор шири од тих ареала.

Уопштеније говорећи, не треба сужавати на поједине регије ни српску редакцију ни њене ортографске системе, осим што је стари систем остао трајна одлика босанских текстова, с њима и световних хумских, с тим што треба посебно разматрати правописну праксу хумске епископије¹⁸.

У источнијим крајевима најстарија фаза, глагољско-ћирилска ортографија, засведочена нам је тек на њеном измаку, али је могла трајати и веома дуго, а карактерише је мање строга норма, слободније прилагођавање старословенштине домаћем гласовном систему.

Други, прелазни ћирилски систем биће да је ухватио маха и премисије светог Саве¹⁹, јер га већ у Вукановом јеванђељу три писара

¹⁶ *Paleobulgarica* VII/1, 1983, стр. 88, сл. и стр. 84, 85.

¹⁷ *Историја српског народа*, I, Београд 1981, стр. 628.

¹⁸ На пример, ктиторски натпис Стефана сина Вукановог у ман. Морачи (дакле на подручју Хума) 1252. године има млађи правопис, сагласан с другим текстовима из доба краља Уроша. — Уп. Гордана Томовић, *Морфологија ћириличких најписана на Балкану*, Београд, 1974, стр. 43.

¹⁹ И Олга Недељковић (у нав. раду, стр. 183) говори о „погрешној идентификацији рашке редакције са светосавском”.

поуздано и доследно примењују, али је у светосавско доба постао доминантан, тако да је владао све до средине XIII века. Он је донео и веома одређену редакцијску норму, већу пажњу у чувању старословенских и надредакцијских премиса и у примени појединих правописних манира.

Трећа фаза, са довршеним системом ћирилске прејотације, овладала је у другој половини XIII века, када ће се појавити и неки нови правописни и графички поступци и манири²⁰.

²⁰ Примени правописних система није била својствена никаква искључивост, писари су очигледно знали за друге системе и нису се строго чували њихових примеса. Тако и најархаичнији писари, као Мир₁ и Вук₄, знају за *ia* и употребљавају га за контрастирање суседних слова (нпр. ид'ѣахоу Вук₄), а стари начин писања *ja* и *je* често се примењује и у новијим системима, ради уштеде у простору на крају реда. Како је штедња простора била нарочито важна у епиграфским затписима, треба се са извесном резервом односити према индикативности обележја старије ортографије у оваквим текстовима.

Др Митар Пешикан

К ПРОБЛЕМЕ ОРФОГРАФИЧЕСКИХ РАЗНОВИДНОСТЕЙ СЕРБСКОЙ
РЕДАКЦИИ

Резюме

Автор рассматривает проблемы хронологических соотношений и исторических ареалов орфографических систем, присущих сербской редакции старославянского языка.